

Ühiskondlik ja poliitiline olukord Euroopas ja Eestis 17. sajandi alguses

Mart Laar

Armsad sõbrad!

Mul on au rääkida sellel konverentsil Eesti, Baltimere maade ja Euroopa olukorrast XVI – XVII sajanditel. Arutledes Eesti ajaloo üle ja kirjeldades seda unustame tihtipeale, et mõistmaks siin – Eestis – toimunut peame palju paremini tundma mitte ainult Baltimaade, vaid ka kogu Euroopa ajalugu.

Teiseks, kirjeldades Euroopat ja selle naabreid, nagu Venemaa, ajaloolased tihtipeale ei erista neid. Samal ajal ei määra Venemaa poliitikat sugugi samad põhimõtted kui Euroopas – ideoloogia, religioon, turg, kaubandus –, vaid vene tsaaride soov valitseda üha suuremate territooriumide üle või rahuldada omaenda komplekse ja soove.

Rajades meie lühikese ülevaate neile kahele põhimõttele peame esmalt kirjeldama Euroopat XVI sajandil. See oli suurte muutuste aeg. Mõned suurvõimud hakkasid lagunema, tekkisid uued. Aluspunktiks võib siin pidada reformatsiooni, mis algas püüdest reformida katoliku kirikut ja mida hiljem ilmalikud võimud oma eesmärkidel kasutasid.

Speyeril esitleti 1536 kuulsat vormelit “Cuius regio, eius religio” (kelle võim, selle usk).

Võitlemaks reformatsiooni vastu alustas katoliku kirik vastureformatsiooniga, mis tegelikult oli kirikureformi liikumise teine järk (katolik kirik oli 14. sajandil järjepidevalt reforme läbi viinud); loodi Jeesuse Selts. Jesuiitide eesmärk oli pöörata paganaid, tagasi võita äralangenuid, kuid eelkõige harida rahvast.

Liivimaa oli XVI sajandil täiesti tavaline ja tähtis Euroopa osa. Baltimaad mängisid olulist rolli rahvusvahelise kaubanduse laienemises, eelkõige kui varustuspiirkond Lääne-Euroopa riikidele. Euroopa hakkas avastama maailma, Mehhiko oli vallutatud, tuli ehitada tohutu hulk laevu. Balti aladel oli põhjapanev tähtsus laevaehitustööstuses vajalike tagavarade tõttu. Puit, lina, pigi, tõrv ja vaha – kõiki neid läks tarvis laevaehituses. Alates XVI sajandist tõusis oluliselt vilja tähtsus Lääne-Euroopa tarbimispiirkondade jaoks – märkimisväärne kaupade hulk läbis tollal Taani valduses oleva Helsingöri.

Neid turgusid ja kaubateid kontrollis pikka aega Teutooni Ordu. XV sajandil kõigutas Teutooni Ordu aluseid reformatsioon. Teutooni Ordu sekulariseerus ja kaotas seeläbi olemasolu mõtte. Võimuvaakumit Baltimaadel süvendasid suured kaubanduslinnad – eriti Riia ja Reval –, mis ei püüdnud teha koostööd teiste Euroopa riikidega ja järgisid ainult omaenda huve.

Lootus saada üksi hakkama tekkivate suurvõimude vahel oli muidugi algusest peale asjatu. XV-XVI sajandi jooksul toimus Moskva impeeriumi võimas konsolideerumine; pärast seda kui uus Vene tsaar Ivan IV Julm oli lõpetanud rünnakud rannikualadele ja vallutas Kaasani, alustas ta ettevalmistusi Lääne vallutamiseks. Sel hetkel hakkas niinimetatud inimfaktor mõjutama Euroopa ajalugu. Poola Leedu oli XVI sajandil üks

suurimaid riike Euroopas. Kasvava usulise sallimatuse maailmas oli Poola-Leedu suhtumine erinev. Samal ajal kui kardinal Hocius, Trento kirikukogu eesistuja, tutvustas jesuiite, võttis Poola vastu pideva ja üldise tolerantsi statuudi järgi kõigkvõimalikke usulisi põgenikke kogu Euroopast.

Samal ajal oli väga edukas mittevägivaldne vastureformatsioon, mis arenes läbi õpetus- ja selgitustöö. Paljudes kohtades, nagu näiteks Leedus, põhines see jesuiitide ja nende kolleegiumide töö, näiteks Vilniuse kolleegium aastal 1579.

Sel ajaloo perioodil võis Poola õigustatult olla uhke oma rolli üle kristluse kaitsevallina türklaste ja tatarlaste vastu ning Euroopa esimese tolerantsi sadamana. Muidugi ei meeldinud see Poola naabritele, eriti Venemaale. Venemaa kuulsa Zagorski kloostri seinal ripub mälestustahvel, mis rõhutab vene levinud arusaama vastureformatsioonist: "Tüüfus, tatarlased, poolakad – kolm katku."

Poola kuningal Sigismund Augustil ei olnud lapsi, kuid see-eest mitu õde. Katharina Jegellonica lükkas tagasi pea kõikide Euroopa valitsejate abieluettepanekud ja abiellus 1561. a Soome hertsog Johaniga. Ivan IV oli raevus. Läbirääkimistel Erik XIV-ga valmistus tsaar sõlmima kontsessiooni Erikuga, kui viimane annab talle üle hertsog Johani naise Katharina.

1570 algas sõda Rootsi ja Venemaa vahel. Sigismund suri 7. juulil 1572 ja pärast seda tahtsid mõningad Poola ringkonnad kroonida Johan III Poola kuningaks. Ent Rootsi kandidaadil ei olnud edu ning valiti hoopiski Henry Volais, kes küll samal aastal lahkus maalt, et saada Charles IX troonipärijaks Prantsusmaal. Tuli korraldada uued valimised, millel võitis Stephan Bathory pärast oma abielu Anna Jegellonicaga.

21. Oktoobril 1578. a võitsid poolakad ja rootslased venelasi Wendenis.

Stephan Bathory vallutas Polotski ja liikus 1581. a suvel Pskovi peale. Paavsti saadik Antonio Possevino esitles end tsaarile ja aastal 1582 kirjutati alla Zapolski rahulepingule: Venemaa andis Poolale kogu Liivimaa. Rootsi vallutas Põhja-Eesti.

Sigismund valiti Poola kuningaks, kuid 1600 ta kukutati Rootsis ja asemele astus tema onu hertsog Carl IX.

1600-1601 alustati rünnakuid Poola territooriumi vastu, kuid ei suudetud vallutada Riit.

Poola aga vallutas tagasi suurema osa kaotatud alades Kirkholmis 1605.

Mida öelda lõpetuseks? Mida me saame kõigest sellest õppida?

- 1) Me oleme ja oleme olnud Euroopaga seotud rohkem kui arvame.
- 2) Kui Euroopa on jagunenud ja mitte ühinenud, kerkivad tõsised probleemid.
- 3) Kui Eesti või Läti – või teised Euroopa ja Venemaa piiririigid – ei püüa teha selget valikut nende kahe vahel, tekitavad nad võimuvaakumi ja hävivad varem või hiljem.
- 4) Inimfaktor – see tähendab inimtunded, viha, armastus – võivad ajaloos mängida suuremat rolli kui vahel arvame. Sest suurim neist kõigist on armastus.